

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Засновано у 2001 р.

Випуск 11

**СУСПІЛЬСТВО У ХХІ СТОЛІТТІ:
ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ГАРМОНІЗАЦІЇ,
ГУМАНІЗАЦІЇ, ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ**

Київ 2003

УДК 159.9+316+378
ББК 65.9(4УКР)29-2я43
М43

Редакційна колегія

Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф. — головний редактор
Гайченко В. А., д-р біол. наук, проф. — заступник головного редактора
Корінний М. М., канд. іст. наук, доц. — відповідальний редактор
Марусєва О. А. — відповідальний секретар

Економічні науки

Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф., Федоренко В. Г., д-р екон. наук, проф., Титова Н. А., д-р екон. наук, проф., Куценко В. І., д-р екон. наук, проф., Осокіна В. В., канд. екон. наук, проф., Онищенко В. П., д-р екон. наук, проф.

Психологічні науки

Максименко С. Д., д-р психол. наук, проф., акад. АПН, Балл Г. А., д-р психол. наук, проф., Ложкін Г. В., д-р психол. наук, проф., Коломінський Н. Л., д-р психол. наук, проф., Чуприков А. П., д-р мед. наук, проф., Бурлачук Л. Ф., д-р психол. наук, проф., чл.-кор. АПН

Соціологічні науки

Судаков В. І., д-р соціол. наук, проф., Ручка А. О., д-р філос. наук, проф., Шкляр Л. Є., д-р політ. наук, проф., Пилипенко В. Є., д-р соціол. наук, проф., Танченко В. В., д-р філос. наук, проф.

Політичні науки

Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф., Бебик В. М., д-р політ. наук, проф., Горбатенко В. П., д-р політ. наук, проф., Храмов В. О., д-р політ. наук, проф., Шуба О. В., д-р політ. наук, проф.

Юридичні науки

Мироненко Н. М., д-р юрид. наук, проф., Марчук В. М., д-р юрид. наук, проф., Скрипнюк О. В., д-р юрид. наук, проф., Калюжний Р. А., д-р юрид. наук, проф., Бабкін В. Д., д-р юрид. наук, проф.

Менеджмент

Федулова Л. І., д-р екон. наук, проф., Гаєвський Б. А., д-р філос. наук, проф., Дахно І. І., д-р екон. наук, проф., Дмитренко Г. А., д-р екон. наук, проф., Воротіна Л. І., д-р екон. наук, проф.

Рекомендовано Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом
(протокол № 6 від 03.07.03)

Міжрегіональна Академія управління персоналом.

М43 Наукові праці МАУП / Редкол.: М. Ф. Головатий (голов. ред.) та ін. — К.: МАУП, 2001. — ISBN 966-608-120-2

Вип. 11: Суспільство у ХХІ столітті: психологічні проблеми гармонізації, гуманізації, демократизації. — 2003. — 208 с. — Бібліогр. в кінці ст.

ISBN 966-608-359-0

Розглядаються загальні психологічні проблеми гармонізації суспільства у ХХІ столітті. Велика увага приділяється особливостям соціалізації в період трансформації суспільства, зокрема гуманістичній спрямованості його розвитку. Досліджуються соціально-психологічні проблеми вдосконалення міжособистісної взаємодії в сучасному суспільстві.

Для менеджерів, керівників, психологів, педагогів.

Збірник "Наукові праці МАУП" зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України (свідоцтво від 11.04.02 за № 6048, серія КВ) як наукове видання, у якому висвітлюються результати новітніх наукових досліджень в галузях економіки, менеджменту, політології, соціології, психології, права, матеріалів наукових конференцій.

ББК 65.9(4УКР)29-2я43+88.5я43

ISBN 966-608-120-2

ISBN 966-608-359-0

© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2003

Л. В. Засекіна Когнітивна наука як шлях до гармонізації людської взаємодії в суспільстві XXI століття 174	і подолання негативних психічних станів особистості студентів 186
М. М. Заброцький Соціально-психологічні характеристики вчителя зони радіоекологічного контролю як суб'єкта професійного спілкування зі старшокласниками 177	Т. М. Соломка Удосконалення рефлексивних здібностей особистості як проблема гармонізації міжосо- бистісних стосунків у студентській групі 189
А. М. Львовчикіна Проблеми психологічної корекції етнічних стереотипів з метою гармонізації міжетнічних відносин 180	Н. М. Кононенко Взаємозв'язок системи міжособистісних стосунків учителів і соціально-психологічного клімату в колективах старшокласників 194
О. Ф. Філатова Ціннісні орієнтації працівників комерційних організацій як фактор їхньої міжособистісної взаємодії 183	О. М. Брик Рольова поведінка і управлінські обмеження у менеджерів мережевого маркетингу як чинник міжособистісної взаємодії 198
А. Б. Власенко Удосконалення педагогічної взаємодії викладачів із студентами як передумова попередження	А. П. Поплавська Вплив гендерних аспектів на процес побудови кар'єри 201
	О. А. Філь Конкурентоздатна управлінська команда освітньої організації як резерв гармонізації міжособистісної взаємодії в сучасному суспільстві 204

Г. М. СОЛОМКА, аспірант

(Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ)

УДОСКОНАЛЕННЯ РЕФЛЕКСИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРОБЛЕМА ГАРМОНІЗАЦІЇ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ У СТУДЕНТСЬКІЙ ГРУПІ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 11, с. 189–193

Досліджено соціально-психологічний клімат студентської групи. Зроблено висновки щодо необхідності вдосконалення ефективних здібностей, реорганізації Я-концепції для поліпшення міжособистісного спілкування.

Суперечливість соціально-політичних реалій сьогодення очевидна: падіння тоталітарного режиму, розбудова незалежної України — і важка економічна криза; фантастичне розширення діапазону свобод, які суспільство відкрило для індивіда, — і неможливість для більшості людей скористатися цими свободами як через економічну скруту, так і через психологічну неготовність. Політологи констатують такий стан соціуму, коли масова відмова від хибної свідомості, від ідеалів, які не виправдали себе, а разом з тим поява прогресуючого скепсису щодо будь-яких ідеалів взагалі стали причиною вульгарності, бездуховності, інфантилізму як виявів особистісної неспроможності (нереалізованості) через незначні рефлексивні здібності. Сучасна молода людина перебуває у безлічі зв'язків з оточуючим світом. Вона не тільки сприймає його впливи, а й певною мірою протистоїть йому, спричинюючи ті чи інші зміни в окремих його складових. В юності людина вже має достатній досвід для того, щоб повною мірою самостійно протистояти світу як зріла особистість, організовувати взаємодію з ним, спрямовувати свої впливи на нього. Таким чином, велику проблему становлять процеси, пов'язані із самоактуалізацією особи, що перебуває на початку життєвого шляху, коли молода людина осягає себе як таку, що безпосередньо включена відповідно до її свідомості, цінностей, ідеалів, досвіду й волі у здійснюваний культурно-історичний процес.

Вона має реально оцінити свою можливість і необхідність бути включеною в цей процес, а отже, самостійно вибрати засіб і забезпечити власну участь у ньому.

Дуже близькою до етичних проблем гуманізації сучасного суспільства, морального розвитку людини, гармонізації міжособистісних стосунків соціуму є концепція вчених Д. М. Узнадзе і В. М. Мясіщева про самоставлення індивіда. За природою поняття “самоставлення” соціальне і безпосередньо пов'язане зі ставленням до навколишнього світу через емоційний і когнітивний канали. Між ними існує взаємозв'язок, що забезпечує індивідові відносно стабільну й несуперечливу картину фізичного і соціального світу. Відношення і співвідношення структурно ідентичні й різняться лише спрямованістю (відповідно на зовнішній і внутрішній світ), оскільки будь-яке ставлення людини до самої себе реалізується, виявляється лише у ставленні людини до інших людей. У праці “Психологія буття” А. Маслоу зазначає: “Здоровою людиною вважатиметься не автономний індивід, що живе за власними інтропсихічними, не залежними від оточення законами; не відмінний від свого оточення, не залежний від нього індивід або такий, що протистоїть йому, а індивід, який здатний, наприклад, влитись у своє оточення, адекватний та компетентний щодо нього, індивід, що здатний добре сприймати оточення, бути з ним у позитивних відносинах і домогатися успіху як його розуміє оточення”.

“Ну й молодь пішла!” Цю фразу вимовляли в різні часи в різних країнах. Природно, що кожне покоління завжди відрізнялось від попереднього, змінюючись відповідно до того, як змінювалося життя. Отже, вивчаючи молодіжне середовище, можна дізнатися про зміни життєвих цінностей суспільства загалом. Тому дослідження молодіжної проблематики дають цікаві результати. Аналіз навчального процесу у вищих навчальних закладах засвідчує, що у змістовному та соціально-психологічному аспектах гармонізації міжособистісних стосунків у студентській групі існує проблема створення сприятливих умов для самоактуалізації особистості студента. Нестабільна політична, економічна, соціальна ситуація в нашій державі і у світі спричинилася до схожої несталості, девальвації, зміни ціннісних орієнтацій особистості. Включеність (або виключеність) в активний суспільний процес, розуміння власного статусу, перспективи, ідентифікація власної особистості, здатність до рефлексії — усе це зумовило вибір теми нашого дослідження — вивчення соціально-психологічного клімату студентської групи вищого навчального закладу II рівня акредитації.

Соціально-психологічний клімат (психологічний аудит молодіжно-юнацької групи) вивчався протягом навчального року у формі спостереження на рівні пізнавального теоретизування на основі співдіяльності з предметом дослідження (студентська група). Критеріями вибору предмета дослідження стали категоріально-градаційні особливості, які передбачали умовний розподіл студентів за віком — першокурсників (15–17 років) і старшокурсників (17–20 років).

Завершальним етапом психологічного аудиту студентської групи вищого навчального закладу II рівня акредитації стало опитування з методологічною установкою визначення рефлексивних можливостей у процесі гармонізації стосунків молодих людей віком 15–17 і 17–20 років. Опитування здійснювалось колективно. У процес дослідження на рівні спостереження було включено 160 першокурсників віком 15–17 років і 140 старшокурсників віком 17–20 років — дві групи різних вікових категорій. Було поставлено кілька запитань.

- Чи вважаєте Ви за потрібне серйозно вивчати соціально-економічні, політичні проблеми сучасності, маючи на увазі особисту відповідальність за події, у які Ви безпосередньо чи опосередковано будете включені?

32 % студентів-першокурсників дали ствердну відповідь і виявили активну суспільну пози-

цію. Старшокурсники ж виявили значний рівень пасивності й навіть байдужості: тільки 4 студенти з 23 підтвердили власну здатність до відповідальності, готовність вирішувати, діяти і аналізувати власні вчинки. Наявність бажання впливати на стан суспільства заперечили всі. Такі результати ілюструють тенденцію до *відчуження дорослого соціуму* від дітей (підлітка — юнака — молодой людини). Це зумовлено насамперед надто глибокою спеціалізацією закладів освіти, системою розподілу праці в галузі освіти і виховання. Сукупність зазначених тенденцій призвела до суттєвої втрати суспільством контролю за розвитком дитини — підлітка — юнака — молодой людини. Основне середовище соціального досягання, що покликане виконувати головну, переважальну функцію соціалізації, творення особистості, виявилось практично зруйнованим.

- Чи можете Ви стверджувати, що належите до категорії “дорослих”, тобто за власною свідомістю, поведінкою, рівнем здатності обирати й відповідати Ви вже не є дитиною, хоча згідно з основними положеннями Конвенції про права дитини кожна особа віком до 18 років вважається дитиною?”

12 студентів з 28 відповіли, що за всіма ознаками — відчуттями, наслідками самоспостережень, вчинками, що свідчать про відповідальність, схильність до розмірковування, аналіз власної поведінки і вміння робити висновки, — вони вважають себе дорослими людьми. Старша група студентів взагалі погано зрозуміла зміст запитання (з’ясувати особистий рівень самоставлення — рефлексивні здібності). 4 студенти з 23 відчують віддаленість від “дорослого” світосприйняття і абсолютно щиро вважають себе дітьми (проте всім їм вже виповнилось 19 років, а третина з них має вік 20–21 рік!). Актуальність глибинних процесів самоставлення розкриває К. Хорні: “...світ, котрий кожний з нас представляє, не є для нас зовсім вже незнайомим; він по суті єдиний, як ми дійсно знаємо... усі знання про цей світ перебувають усередині неї (людини), і їй потрібно тільки спостерігати і використовувати свої спостереження для того, щоб отримати туди доступ... Адже, зрештою, вона живе з собою день і ніч”... “Крім того, більшість людей, здатних до самоаналізу, отримують певні переваги духовного плану, менш відчутні, але не менш реальні. Ці переваги можна узагальнено подати як збільшення внутрішньої сили і, таким чином, упевненості в собі” [8].

- Чи існує для Вас категорія “бар’єрності” у соціальній структурі розподілу “ми” (товариші-одно-

групники, ровесники, друзі — усі, хто за всіма характеристиками змушені гарантувати гармонійне співіснування) та “інші” (тобто решта суб’єктів, які, за визначенням Ж. П. Сартра, є “перешкодою” тому, щоб “Я став повнотою буття”)? Інший, у розумінні Ж. П. Сартра, здатен розглядати мене не як вільну свідомість, а як річ серед речей. Навіть погляд іншого робить мене об’єктом, відбираючи в мене свободу. Мало того, він взагалі володіє таємницею мого “Я”, тому що сам я себе не бачу — мене створює об’єктивний погляд іншого. Зрозуміло, що така Сартрівська концепція людського спілкування може здатися песимістичною і похмурою, проте в ній міститься онтологічна сутність людських екзистенціалів — доля кожної людини — вільний вибір. Згідно з Ж. П. Сартром, людина обирає навіть тоді, коли не хоче обирати. У поведінковому, моральному виборі бере участь рефлексивне усвідомлення людини і певні дорефлексивні шари її внутрішнього світу. Людина обрана не розумом, а цілісністю власного “Я”, і вибір її реалізується у вчинку.

- Половина першокурсників зрозуміла філософську сутність соціально-психологічної проблеми і дала ствердну відповідь у плані розуміння такого соціологічного розподілу й усвідомлення особистої здатності до інтроспективної заглибленості та рефлексивних здібностей. Решта залишилася байдужою до проблеми, що свідчить про відсутність певної гармонії між дією зовнішніх умов, стосунків і власної самооцінки, здатності до рефлексивних процесів. Становище ускладнюється тим, що не тільки суспільство загалом передало справу виховання (творення цілісної гармонійної особистості) державним закладам — школі, технікуму, вищому навчальному закладу, але таку саму позицію займають і батьки. Як результат спостерігаємо гіпертрофований, зрослий до потворних форм відрив дорослої спільноти від справи виховання підростаючого покоління в головному аспекті — психологічному настрої і готовності до цього процесу. Серйозним психологічним фактором, що має деформуючий вплив на молоду людину (студента), можна вважати відсутність довіри до неї. Таким чином, спостерігається явище відсутності включення підростаючого покоління в різноманітні сфери діяльності суспільства, невключення молодої людини в обговорення, а отже, відсутність впливу на вирішення проблем суспільно-економічної, політичної, перетворювальної духовно-ціннісної діяльності соціуму.

- Як Ви можете охарактеризувати атмосферу відносин у вашій групі: співдружності, колегіаль-

ності, співтворчості тощо? Чи є вона гармонійною? І яка, на Вашу думку, виявляється найсприятливішою для навчально-виховного процесу?

Шістнадцятирічні студенти відповіли, що позитивні визначення характеру стосунків, які становлять соціально-психологічний клімат у їхній групі, не є переважаючими. Одностайно вони заперечили також поняття “колектив” у традиційному класичному розумінні (коли гасло “Один за всіх — усі за одного” навіть формально не має сенсу) як недоречне, несумісне з особливостями соціально-психологічного клімату їх студентського середовища. Суттєвою тут є обставина, що вищий навчальний заклад II рівня акредитації — технікум — розташований у невеликому місті, районному центрі. Спосіб життя у великому центрі істотно відрізняється від способу життя у невеликому, провінційному місті, де так само є всі атрибути досягнень сучасної цивілізації. Умови життя в невеликому місті слід визнати сприятливішими для соціалізації індивіда: значний соціальний контроль життя і спілкування людей, “відкритість” спілкування і наслідування традиціям тощо. На характері міжособистісних стосунків у студентському середовищі позначається також високий рівень можливостей щодо самоактуалізації студентського юнацтва та молоді: багатовимірність, різноманітність сфер практичного застосування інтелектуально-духовного потенціалу, крім навчання. Молоді люди всіх вікових категорій можуть втілити свої сподівання, вступивши, наприклад, до осередку творчого спрямування, представленого студентським театром, або розвинути свої здібності в царині словесної художньо-публіцистичної творчості, ставши кореспондентом газети “Вісник”, офіційного друкованого органу. Крім того, діяльність студентського самоврядування в навчальному закладі так само не є формальною, а отже, дає можливість для самоактуалізації зростаючої молоді особистості.

- Чи можете Ви стверджувати, що представництво однієї особи (або Ви, або хтось з ваших приятелів) має вирішальне, вагоме значення для встановлення сприятливого клімату у вашій групі.

І молодші студенти, і старшокурсники майже всі визнали одну особу позбавленою якого б то не було впливу на всю групу. Таке явище можна пояснити неоднозначністю стосунків у групі і, крім того, проблемністю позиції (становищем) одного окремо взятого її члена. Шістнадцятирічні студенти ще зберігають взаємозв’язок, взаємну залежність ділових формалізованих (необхід-

них — вимушених) з *фоновими особистісними відносинами*. Згідно з Кисельовим, у такій групі має переважати стиль спілкування і взаємних стосунків, який виражатиме прийнятні в ньому норми і цінності.

Спілкуючись протягом року в навчальному процесі, спостерігаючи відносини студентів у невимушених, неформальних ситуаціях, вдалося зробити такі спостереження: у цій групі переважає стиль спілкування, взаємин, що загалом можна вважати атрибутом установки на позитивне сприйняття оточуючих. Двадцятирічні студенти в різноманітних своїх проявах, у навчальних ситуаціях, під час опитування продемонстрували частково рефлексивний тип поведінки: поміркованість, вираженість у власне міжособистісних взаєминах і поза межами групи — у горизонтальних відносинах типу “студент — викладач”, “студент — офіційна адміністративна особа”, а частково — найнебезпечніший тип фонових відносин — байдужість. А це означає, що така ситуація потребує подальшого дослідження. Може з’ясуватися, що це обов’язкова тенденція (для юнацтва віком 16–20 років) зниження рівня прагнень самосвідомості, самоактуалізації. Якщо ж визначити такий тип соціально-психологічного клімату, як “невизначений”, то слід зауважити, що саме в таких умовах найчастіше зберігаються певні деформації у спілкуванні. Іноді за зовнішньою безконфліктністю може приховуватись атмосфера консерватизму, байдужості до одногрупників, прихованої конфліктності. Усе це негативно впливає на бажання і прагнення окремого студента — члена такого оточення.

Навіть цей простий емпіричний екскурс демонструє складність і багатовимірність процесу вдосконалення рефлексивних здібностей особистості в аспекті гармонізації міжособистісних стосунків у студентській групі. Молода людина, яка перебуває у стані зростання, соціалізації, формування, постійно включена у стосунки з іншими людьми, різні аспекти її діяльності впливають на ставлення особистості як до соціального середовища, так і до самої себе. Така ситуація потребує постійного перегляду ставлення до себе і до світу з метою досягнення певної гармонії між дією змінних зовнішніх умов, стосунків і власної самооцінки, а також рефлексивних здібностей. Але реалізація цього прагнення не завжди може бути успішною. Наприклад, студент-першокурсник, отримавши на першому іспиті “відмінно”, може оцінити себе як дуже здібну й освічену людину. При цьому він не зважає на те, що раніше він погано навчався у

школі й ледве склав вступні іспити. Таким чином, деформоване уявлення про себе у студентській групі може стати перешкодою не тільки для вдосконалення рефлексивної поведінки, не тільки щодо адекватної самооцінки, а й щодо встановлення нормальних контактів з нормальним середовищем. Завищена самооцінка сприяє розвитку тенденції до підкріплення сформованого образу самого себе. Молода людина шукає тільки такі стосунки, які підкріплюють сформовану концепцію про себе, і уникає спілкування з людьми, які можуть порушити уявлення про себе, що їй імпонують. Це так званий *ефект неадекватності*. Якщо в такому стані опиняється підліток, то це ще не загрожує кризою його стосунків з соціальним середовищем, але молодій людині віком 17–20 років завищена самооцінка ускладнює контакт з іншими членами групи, навчальну діяльність і соціальну адаптацію й може призвести до самоізоляції. Усвідомлення необхідності вдосконалення рефлексивних здібностей, реорганізації Я-концепції, а не підсвідоме намагання вийти зі стану самоізоляції свідчить про усвідомлення молодою людиною своїх зв’язків з членами студентської групи, із суспільством, про здатність свідомо регулювати свої відносини з ними. Але чи пов’язана здатність людини до рефлексивних дій (перегляду уявлень про саму себе) з моральністю особистості? Як повно виражає це її сутність? Може в основі прагнення до такої дії й самооцінки лежить бажання бути як усі інші, назва якому — конформізм? А може це спосіб захистити свою гідність, підтримати високий рівень свого авторитету, доброї репутації? Проте може статися, що в основі цього лежить драматизація своїх помилок, вчинків, що уявляються собі та іншим як невідворотні пороки, злочини? Завжди треба враховувати те загальне, що лежить в основі визначення моральної сутності особи.

З огляду на наведені аспекти дослідження вдосконалення рефлексивних здібностей особистості як проблеми гармонізації міжособистісних стосунків у студентській групі доходимо певних висновків.

По-перше, ідеться про певний рівень психологічного розвитку, коли у людини розвивається здатність до самоаналізу, здатність перетворити власну свідомість і поведінку на предмет осмислення й оцінювання.

По-друге, моральність людини визначається певним рівнем соціальності, коли у неї розвивається здатність сприймати зовнішні для неї вимоги, що йдуть від інтересів цілого як вияв

власної волі і, керуючись нею, вибирати спосіб власної поведінки.

“Багатьом ученим, — писав Е. Фромм, — що вивчають людину і суспільні процеси й рухи, стає дедалі зрозуміліше, що головна проблема, яку нам належить вирішити, — відсталий розвиток емоцій людини порівняно з її інтелектуальним розвитком. Образно кажучи, мозок людини живе у двадцятому столітті, її душа — у кам'яному”. Людина ще не готова до того, щоб одного дня на неї звалилися свобода і незалежність. Людина прагне придушити в собі ірраціональні пристрасті — потяг до руйнування, ненависть, злобу і помсту, вона стоїть у доколінному схилинні перед символами влади, грошима, суверенними державами, нацією; і хоча сама вона запевняє, що всім серцем прагне з'єднатися з ученнями великих духовних вождів людства — Будди, пророків, Сократа, Ісуса, Магомета, — вона перетворила всі ці вчення на грімучу суміш і забобон, і ідолопоклонства. Ми не можемо розраховувати на те, що нарешті нам вдасться подолати всі помилки, властиві людині нашої епохи, за час життя одного покоління; можливо, пройде величезна кількість

років перш ніж людина вийде за рамки своєї людської історії і здобуде нове мислення” [7].

Література

1. *Абрамова Г. С.* Возрастная психология: Учеб. для студ. вузов. — М.: Академ. Проект, 2001.
2. *Коломінський Н. Л.* Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект): Моногр. — К.: МАУП, 2000.
3. *Лукашевич Н. П., Солодков В. Т.* Социология образования: Конспект лекций / Под ред. Н. П. Лукашевича. — К.: МАУП, 1997.
4. *Маслоу А.* Психология бытия: Пер. с англ. — К.: Ваклер, 1997.
5. *Пайнс Э., Маслач К.* Практикум по социальной психологии. — СПб.: Питер, 2000.
6. *Социальная психология* / Под ред. Е. С. Кузьмина, В. Е. Семенова. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1979.
7. *Фромм Э.* Бегство от свободы. Человек для себя. — Минск: ООО “Попури”, 2000.
8. *Хорни К.* Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. — М.: Прогресс, 2000.